

3. A drámát a *színpadi realitással azonos rangú fiktív realitás*nak, az irodalmi szöveg szerzőjét pedig a színpadijáték partnerének tekintette. Így *két szinten* zajlott az előadás, a (felmondott) dráma cselekménye és a színpadi tevékenység állandó konfliktusban volt, hogy szemléltesse a színház *autonómiáját*, amelyet céljukként tűztek ki. Az egyetlen partner, akivel Kantor a *Cricot 2* színházban e játékot folytatta, beleértve a HALOTT OSZTÁLY-t is, Stanisław Ignacy Witkiewicz volt.

Bronisław Baczko

KÉT HALÁL: A MARXÉ ÉS AZ ENGELSÉ

Ádám Péter fordítása

Nem, itt most nem arról lesz szó, hogy – ki tudja, hányadszor – ismét kivégezzük őket, jelképesen. Az ilyesmi amúgy sem megy ritkaságszámba, sokszor még a rituális halotti táncot is eljárák a hullák körül. Az efféle kivégzés manapság divatos sport, valóságos szafari, még ha nem is az embert, hanem a jelképet akarják életétől megfosztani. De hogyan hajthatnánk végre ezt a rituális gyilkosságot egyszerre Marxon és Engelsen? Hiszen csakis akkor volna értelme, hogyha egyetlen személy, a – természetesen nagybetűs – Apa a kiszemelt áldozat.

Az alábbiakban Marx és Engels fizikai halálával kívánunk foglalkozni, és nem egy halállal, hanem kettővel, hiszen mindegyiknek megvolt a magáé. Azt szeretnénk szemügyre venni, hogy miképpen fogadta Marx és miképpen Engels a halált, és hogy a hozzátartozók és barátok milyen temetkezési szertartással búcsúztak el tőlük.

Marx 1883. március 14-én hunyt el, hatvanöt esztendőskorában. Élete utolsó tizenöt hónapját kétszeresen is a halál jegyében töltötte: felesége, Jenny 1881. december 2-án hal meg, és Marx úgy érzi, neki sincsen sok hátra az életből. 1881 októberének közepén súlyos mellhártyagyulladás dönti ágyának, még a temetésre sem tud elmenni. Feleségének december 5-én adják meg a végüstességet a londoni Highgate temetőben. Jenny Marxot egy családi kriptának szánt sírboltban helyezik örök nyugalomra. A gyászszertartáson kevesen vesznek részt, a sírbeszédet Engels mondja. Hogy ki választotta ki a temetőt meg a sírhelyet? Az információk hézagosak, mindössze annyi bizonyos, hogy nem is igen adódott más, mint a Highgate: ez volt az emigránsok, ha „gyan” nem a szegények temetője. Marxnak csak december közepén javul valamicskét az állapota. A Modena Villas 1-es szám alatti nagy ház valósággal kong az ürességtől. Már csak Hélène Demuth, a házvezetőnő lakik Marxszal egy fedél alatt. Két Marx lány, Jenny és Laura Franciaországban él, Eleanor pedig bent a városban. Marxot teljesen megnyomorította, fizikailag is és morálisan is, betegsége és a felesége halála. Dolgozni alig dolgozik. December 29-én a Wright-szigetre menekül a londoni köd elől, de csak három hétig marad itt, 1882. február 9-én orvosa tanácsára Algírba utazik. De hiába,

állapota nem javul. Május elején már Franciaországban van, újra beteg; hat hetet tölt lánya és sógora, Jenny és Charles Longuet argenteuili házában. Sajnos, Jenny sincs valami jól, amióta tébécés. Július 23-án Marx Svájcba megy, orvosi kezelés céljából, ide másik lánya, Laura Lafargue is elkíséri. Többnyire Vevey-ben tartózkodik, de Lausanne-ba meg Genfbe is át-átruccan. November 26-án visszatér Londonba, majd az ősz elől ismét a Wright-szigetre menekül. De itt is pocskék az idő, szakadatlanul esik az eső, hideg van; Marx megint megfázik. 1883. január 11-én Eleanor tudatja apjával kedvenc lányának, Jennynek halálát. Marxot teljesen összetöri a hír, már másnap visszatér Londonba, és többé el se hagyja a várost.

Ezekben a hónapokban, amikor egyre rövidebbek a szenvedés enyhülésének és egyre hosszabbak a visszaeséseknek az időszakai, Marx tisztában van vele, hogy közel a vég. Ő, aki mindig azt mondogatta, hogy a halál csak a túlélőknek csapás, de nem az elhunytak, egyre gyakrabban beszél róla. Tudja, hogy ereje fogytán. 1881 decemberében azt írja Friedrich Adolph Sorgénak, hogy „*kétszeresen is megnyomorítva*” került ki legutóbbi betegségéből, erkölcsileg felesége elvesztése miatt, fizikailag pedig azért, mert rettenetes állapotban van a tüdeje. Algírból azt írja Engelsnek, hogy bár „*kevesen idegenkednek jobban a demonstratív pátosztól*”, mint ő, nem hallgathatja el, hogy „*gondolatai nagy részben a feleségére, élete legszebb időszakára való emlékezés köti le*”... (Marx Engelsnek, 1882. március 31-én.) Panaszskodik, amiért egyre nehezebben megy az frás; elnézést kér a helyesírásába, szófűzésébe csúszó tévedésekért, nyelvtani hibákért, amelyekkel tele vannak a levelei, de csak *post festa* veszi észre őket. Panaszskodik, amiért „*tartalmatlan, haszontalan és ráadásul sokba kerül*” az élete. Marx nem csinál végrendeletet (különben sincsen vagyona), de kéziratának, befejezetlen életművének sorsa erősen foglalkoztatja. Vevey-ben is hosszasan beszél erről Laurával, és szóba hozza Engelsnek is, meg Eleanornak is a dolgot. De úgy látszik, másként rendelkezett az első és megint másként a második esetben. Élete utolsó néhány hete különösen nehéz lehetett, és nemcsak neki, a környezetének is. Idült légcsőhurut, heveny gégegyulladás (csak folyékony táplálékot tud magához venni), tüdőrák. Állandó orvosi felügyelet alatt áll, de hiába, a kezelés hatástalan; egyre gyöngébb, sokat veszít a testsúlyából. Barátja halálának másnapján Engels Marx kétségbeejtő állapotában keres vigasztalást: „*Az orvostudomány – írja Sorgéhoz intézett levelében 1883. március 15-én – néhány évre talán még biztosíthatott volna neki valami tengődő létezést, a magával tehetetlen, az orvostudomány dicsőségére nem hirtelenül, hanem szenként elhaló lény életét... De nézni azt, hogy ez a hatalmas, zseniális ember roncsként tengődik tovább... kiszolgáltatva a filiszterek gúnyának, akikre ereje teljében annyiszor lesújtott – nem, ezerszer jobb úgy, ahogy van...*” A halál, amelynek tüdővérzés volt a kiváltó oka, hirtelen állt be, 1883. március 14-én, két óra harminc perckor. Engels részletesen leírja, hogyan: két percre magára hagyják, Marx pedig, „*nyugodtan és fájdalom nélkül, elszenderül a karosszékeiben*”. Hélène Demuth volt az utolsó, aki még látta halála előtt. Engels többször is visszatér erre a „*két percre*”, mintha nem érné fel ésszel, hogy egy ilyen nagy ember halála ilyen rövid idő alatt is bekövetkezhet.

A temetés előkészületeiről vajmi keveset tudunk (vajon igaz-e, hogy Engels az elhunyt zsebébe tette Marx apjának arcképét, azt a portrét, amelyet Marx mindig magánál hordott?). A gyászszertartást március 15-re tűzték ki; de csak néhányan jöttek el a Highgate temetőbe fejet hajtani a koporsó előtt. Marxot felesége mellé temetik. A búcsúztatót Engels mondja (angolul), Longuet felolvassa az orosz, francia és spanyol szocialisták üzenetét; Liebknecht pedig, aki egyenesen a temetésre utazott Angliába,

a német szociáldemokrácia nevében mond (németül) néhány szót. Nem voltak valami sokan (állítólag Marx akarta így). Engels a jelenlevők közt megemlíti Paul Lafargue-ot, F. Lessnert és G. Lochnert, a Kommunista Liga két „veteránját”, két angol tudóst, a Royal Society két tagját. Mivel Marx nem hagyott hátra végrendeletet, még sok bosszúságot okoz majd egyrészt Laura Lafargue-nak, másrészt Engelsnek és Eleanor-nak az örökség, nevezetesen a személyes emlékek, de főleg a kéziratok problémája. A kéziratok végül Engelshez kerülnek, mivel ő Marx utolsó akaratának végrehajtója, Engels pedig, Eleanorral egyetértésben, nem sokkal Marx halála után megsemmisíti a magánlevelezés egy részét.

A Marx család kriptáját először Jenny fiának, az ötesztendőskorában elhunyt Harry Longuet-nak temetésekor nyitják fel újra, néhány nappal Marx halála után. Ezután pedig Héléne Demuth elhunytakor, 1890 novemberében (állítólag a Marx házaspár-nak az volt a kívánsága, hogy Héléne, aki olyan nagy szerepet játszott életükben, velük egy sírban nyugodjék). Nimmy sírfelirata körül azonban (ez volt Héléne Demuth beceneve) volt egy kis vita. Engels Tussyval (Eleanor Marx) és Laura Lafargue-gal is megtanácskozta a dolgot. *„Éppen most beszéltem Tussyval Nimmy sírfeliratáról – írja Engels Laura Lafargue-nak 1891. július 12-én. – A különféle javasolt díszítő jelzők helyett, amelyeknek mindegyike ellenvetésre adhat okot, hajlok Tussy javaslatára, hogy ne írjunk mást, csak a nevet.”* Így ezt vésték a sírkőre:

Jenny von Westphalen
the beloved wife of Karl Marx
Born 12th February 1814, died 2th December 1881
And Karl Marx
Born May 5th 1818, died March 14th 1883
And Helene Demuth
Born January 1th 1823, died November 4th 1890

Marx halála után arról is szó volt, hogy emlékművet állítanak a sírta (a német szociáldemokrata párt fedezte volna a költségeket), de a kezdeményezés hamar elakadt (Marx, úgy látszik, kézzel-lábbal tiltakozott egy ilyen emlékmű ellen, és ezt kevéssel halála előtt állítólag meg is mondta Liebknechtnek). A sírt Engels, Marx Londonban élő rokonai és néhány régi barát gondolzza; de amikor, főként az évfordulók alkalmával, ki-kimennek a Highgate temetőbe, a sírt ugyancsak elhanyagolt állapotban találják. *„Éppen most (délután 1/2 4-kor) jöttünk vissza a Highgate-ről; a temető rémes állapotban van a süppedő agyag miatt, mázsányi tapadt a talpunkra – írja Engels Laura Lafargue-nak 1892. március 14-én. – A sírta Tussy (gondolom, ő volt) egy kis ciprusfát ültetett, és az egyik régi sáfrányhagyma kiivárgzott. Annak a repkénygallyacskának, amelyet Matteler hozott Ulrich von Hutten Usenau-szigeti strádjáról, és amelyet szegény Nimmy temelése után ültettünk el, miután előzőleg az erkélyen neveltük, a java részét már múlt nyáron ellopták, de amit meghagytak, az szépen nő, és mély gyökereket eresztett a talajba, így többé nem gyalázhatják meg.”* Engels halála és Eleanor 1898-ban bekövetkezett öngyilkossága után a sírt alig gondozzák. 1922-ben már olyan siralmas állapotban van, hogy az angol kommunista párt néhány forradalmi szervezettel együtt gyűjtést indít *„Karl Marx elhanyagolt sírhelyének rendbehozatalára”*. A felhívás szerint rögtön huszonöt fontra volna szükség, ennyibe kerülne a sírkő restaurálása és a megtakult sírfelirat újravésése, ezenfelül még évi hat font kellene, ennyi fedezné a sír rendszeres gondozásának költségeit. Nem valószínű, hogy a felhívás eredménnyel járt volna, mivel 1940-ben egy amerikai újságíró azt tapasztalja, hogy a

sírt senki sem ápolja, felverte a dudva, és úgyszólván sohase látni rajta virágot vagy koszorút. Az angol kommunista párt csak 1956-ban vállalkozik, és akkor is csak a szovjet kormány segítségével, a sír rendbehozatalára. A földi maradványokat exhumálják, és átviszik egy másik, magasabban fekvő parcellába, majd idehozzák Eleanor hamvait is. Az új sírra emlékművet is emelnek: Marx hatalmas öntöttvas mellszobrát, a szobor gránittalpazaton áll, amelyen ez olvasható: „*Workers of all Lands Unite*”. Az újságok pedig hébe-hóba hírnül adják, amikor Angliában járnak a kommunista pártoknak vagy a kommunista államok kormányainak hivatalos küldöttségei, hogy éppen ki koszorúzza meg a sírhelyet.

Engels hetvenöt esztendőskorában hunyt el, 1895. augusztus 5-én. Marxszal ellentétben Engels erőteljes, duzzadó, makkegészséges ember. Hetvenedik születésnapjára, 1890. november 29-én, minden barátját meghívja, és a vendégek hajnali fél négyig mulatnak nála. „*A bordóin kívül – írja Laura Lafargue-nak 1890. december 1-jén – tizenhat palack pezsgőt is megittunk, és reggel még megeltünk tizenkét tucat osztrigát. Amint látod, kitétem magamért, csak hogy bizonyítsam, még élek és virulok.*” Pedig három héttel korábban súlyos csapás érte: november 4-én meghalt Héléne Demuth, aki Marx halála után Engelsnek lett a házvezetőnője. Héléne helyét a Karl Kautskytól időközben elvált Louise Kautsky foglalja el, ő intézi a ház ügyeit, és emellett titkárnői teendőket is ellát Engels körül. Majd amikor Louise, 1894 elején, férjhez megy Ludwig Freyberger doktorhoz, az utóbbi is az Engels-házba költözik, és ezzel az állandó orvosi felügyelet is biztosítva van. Igaz, egyelőre nincs szükség ilyesmire, Engels magas kora ellenére is jól érzi magát. De 1894 májusában megfázik, hörghurutot kap. „*A betegség – írja Sorgénak 1894. május 11-én – alaposan megüvénített, most már olyan vagyok, mint egy aggasztán.*” De Engels már jóval e betegség előtt készül a halálra. 1893. július 29-én új testamentumot ír, és hatályon kívül helyezi a régieket (például azt is, amelyik még Marx életében született, és amelyben barátjára hagyja javait, Marx halála esetén pedig a Marx lányok és Héléne Demuth osztozkodtak volna az örökségen). Engels körültekintően intézkedik vagyona sorsáról: a végrendelet első részében különféle értékeket hagy barátaira, testvérére (ő öröklí az apja arcképét), a német pártra stb. Az utolsó részben pedig úgy rendelkezik, hogy vagyona nagy részét Laura Lafargue, Eleanor Marx-Aveling és Louise Kautsky kapja. A testamentumot Engels lakhelyén fogalmazzák meg, annak rendje és módja szerint, tanúk előtt, a törvényes előírásoknak megfelelően. Engels végrendeleti végrehajtóként Samuel Moore-t, Eduard Bernsteint és Louise Kautskyt nevezi meg. Engels 1894. november 14-én néhány kiegészítést tartalmazó levelet küld az imént említett végrehajtóknak. Ebben a dokumentumban részletesen rendelkezik vagyonával, kézírataival és a könyvtárával kapcsolatban. A szöveg elején kitér a gyászszertartásra is: „*Es ist mein ausdrücklicher Wunsch dass mein Leichnam eingeschert und meine Asche bei erster Gelegenheit ins Meer versenkt werde.*” („*Határozott kívánságom, hogy testemet hamvasszák el, és hamvait az első adandó alkalommal dobják a tengerbe.*”) Ugyanezen a napon Engels levelet ír Laurának és Eleanor-nak, és ebben a levélben is részletesen ismerteti utolsó akarátát (a gyászszertartásról ezúttal nem tesz említést), majd a levelet valóságos istenhozzáddal zárja: „*Ég veletek, drága, drága lányok! Kívánom, hogy sokáig éljete, testileg is és lelkileg is egészségben, és hogy sok-sok örömben legyen még részelek.*” Hogy Engelsben pontosan mikor fogant meg a gyászszertartással kapcsolatos elhatározás, és hogy beszélt-e róla barátainak, nem tudjuk.

Engels 1893 júliusában szövegezte meg végrendeletét, mielőtt elindult a kontinensre. Augusztusban ünnepélyes fogadtatásban részesítik Zürichben, részt vesz a II. Internacionálé kongresszusán. Angliába való visszatérte után végigdolgozza az 1894-es esztendőt, A TŐKE harmadik kötetét készíti sajtó alá (előszavát október 4-én fejezi be), majd a *Neue Zeitung* néháy cikkét. 1895 elején folytatja A TŐKE kiadása körüli munkát, majd az OSZTÁLYHARCOK FRANCIAORSZÁGBAN című Marx-műhöz ír bevezetöt. Májusban arról panaszkodik, hogy fájdalmas daganat keletkezett a nyakán, és hogy nem tud aludni. *„Jelenleg meglehetősen rosszul vagyok – írja Nyikolaj Francevics Danyielszonnak június 4-én –, bár szerencsére nem komoly a dolog...”* Dehogyanem: Engelsnek gégerákja van. Háziorvosa tanácsára Eastbourne-be utazik. *„Jobban vagyok – írja Eduard Bernsteinnek 1895. június 18-án –, de a dialektika alapelvei szerint: mind a pozitív, mind a negatív oldal fokozódik. Megerősödtem, többet eszem, és jobb étvágygal, nagyon jó színben vagyok, mint mondják; a közérzetem tehát javult. De emellett a betegség folyamata is fokozódott, nött a daganat, több a fájdalom, még rosszabbul alszom stb.”* Július végén Engels visszatér Londonba, a Regent Park Road 41-es szám alatti új lakásába. Orvosa tisztában van vele, hogy közel a vég, de Engels még hisz a gyógyulásban. Mindenesetre 1895. július 26-án, az ápolónő meg a szakácsnő jelenlétében néhány újabb módosítással egészfki a végrendeletet. Most is a kéziratok sorsa foglalkoztatja, de a vagyona miatt is agódik. Engels ekkor meglehetősen gazdag embernek számít a körülbelül harmincezer font értékű vagyonával. Az utolsó időben már beszélni sem tud, palatáblára frogatja, amit közölni kíván környezetével. Halála előestéjén Tussy (Eleanor Marx) keresi fel, és egy olyan ügy kapcsán kér felvilágosítást, amely különösen nyomja a szívét. Freddy Demuthról volt szó, Héléne Demuth törvénytelen fiáról, illetve arról, hogy ki is tulajdonképpen Freddy apja. Engels ugyanis kevéssel azelőtt azt mondta Louise Kautskynak és Samuel Moore-nak, hogy Freddynek Marx az apja, és hogy ő, Engels csak szíveségből vállalta az apaságot, azért, hogy kihúzza Marxot a csávából. De Tussy, akit Samuel Moore minderről tájékoztatott, *„azt válaszolta – írja Louise Freyberger A. Bebelnek 1898. szeptember 2-án és 4-én –, hogy a Tábornok [Így hívták Engelist a hozzá közelállók] egyszerűen hazudik, hiszen mindig is azt állította, hogy ő az apa... Moore erre megint a Tábornokhoz fordult, az öregember azonban nem vonta vissza állítását: Freddy igenis Marxnak a fia. Ezt mondta Moore-nak: Tussy wants to make an idole of her father. Vasárnap tehát, egy nappal a halála előtt, a palatábláján Tussynak is megerősíti a mondottakat. Tussyt annyira felkavarja az ügy, hogy a betegszobából kijövet a karomba velette magát, és keserves zokogásban tört ki”.* Engels 1895. augusztus 5-én, hétfőn hunyt el. A gyászszertartást augusztus 10-én, szombaton tartották. Úgy nyolcvanán jöttek el (ott voltak Engels rokonai, barátai, a szocialista pártok küldöttei: Bebel, Liebknecht, Bernstein, Lafargue, Vera Zasulics, Lessner), és kísérték el Engels földi maradványait a Necropolis and National Mausoleum Company vasútállomására, ahonnét különvonat szállította a holttestet a wokingi krematóriumba. A hamvasztás előtt elhangzott néhány gyászbeszéd, ezeket Moore, Liebknecht, Bebel, Paul Lafargue és G. A. Schlechtendahl, Engels unokafivére tartotta. Engels nem jelölte meg, hogy hamvait hol is kellene a tengerbe szórní. Barátai az Eastbourne melletti Beachy Headet választották, Engels ugyanis nagyon kedvelte ezt a partszakaszt. Egy őszi napon (hogy pontosan mikor, azt nem sikerült kideríteni) Bernstein, Lessner, Eleanor Marx-Aveling és férje egy kisebb hajón néhány mérföldnyire eltávolodik a parttól, és a hamvakat tartalmazó urnát bedobja a hullámzó tengerbe.

Csak a pusztá tényeket idéztük fel, mégpedig olyan egymásutánban, ahogyan minden – hogy úgy mondjam, „klasszikus” – Marx- és Engels-életrajzban megtalálja őket az olvasó. Ez a két elbeszélés (vagy ahogy Paul Veyne mondaná, ez a két „*bonyodalom*”), persze, szükségképp hiányos. Számos részletet említetlenül hagytunk, már csak helyszűke miatt is. Az eseménytörténet mindig rostál, mindig tömörít. A *minden* eseményt felölelő, teljességre törő feldolgozás még az olyan viszonylag egyszerű esetben is lehetetlen, mint amilyen a miénk, amikor két, adatokkal bőségesen dokumentált életről, két nagy ember „utolsó napjairól” van szó. Arról nem is beszélve, hogy igencsak önkényes a *bonyodalom* elemi egységeként felfogott *esemény* meghatározása, hiszen ez a meghatározás a rendelkezésre álló adatok ritkaságának vagy bőségének függvénye.

Nekünk csak az volt a szándékunk, hogy két, többé-kevésbé „nyers” eseménysort *szembeállítsunk* egymással. Marx és Engels egymásba fonódó élete és közös életműve ugyanis többnyire elkendőzi, mekkora volt a *különbség* a között a két magatartásforma között, amellyel Marx, illetve Engels a halálhoz viszonyult, holott a két eltérő gyászszertartás jól kifejezi ezt a különbséget. Az alábbiakban csakis azzal az esettel szeretnénk foglalkozni, amikor e különbség elkendőzése egy szándékos és végtelenen szelőséges ideológiai stratégia következménye. Természetesen a Marx- és Engels-hagiográfiákra gondolunk. Engels, meglehet, nehezményezte, hogy Tussy bálványt kíván csinálni az apjából, de mégiscsak az ő tollából való a Marx-hagiográfia első műve, nevezetesen az a gyászbeszéd, amelyet barátja sirjánál mondott (és ahogyan utaltunk rá, Marx leveleinek egy részét is megsemmisítette, nyilván azokat, amelyek megzavarhaták volna az eszményi Marx-kép kialakítását). Am a hagiográfia csak akkor találja meg igazán sztereotíp formáját, amikor a marxizmus állami ideológiaként intézményesül. Ezzel a terjedős hagiográfiával találkozunk például a kommunista országokban közreadott lexikonok, tankönyvek, hivatalos életrajzok lapjain. A halálról itt csak azért történik említés, hogy nyomban el is tüntessék. S valóban: jelképet csinálni valamikor hús-vér emberekből annyi, mint az örökkévalóság fogalmaival beszélni halálukról. Így, amikor elkendőzik a két halál közti különbséget, egyiket is, meg a másikat is ugyanazzal a jelképiséggel ruházzák fel: Marx és Engels az igaz ügyért folytatott harcban halt meg, és haláluk éppen olyan példaadó, mint amilyen az életük volt (nem csoda, hogy minden olyan adattól megüszítjük az életrajzokat, amely zavarhatná az erkölcsi érzékenységet). A halál egyszerűségén túlmutat a mű, és csak a mű örökérvényűsége a fontos. Ennek az örökérvényűségnek egyrészt a szocializmus diadala a bizonyítéka, másrészt az a tény, hogy Marx és Engels gondolatai még mindig elevenek, nevezetesen Lenin, Sztálin, Mao Ce-tung vagy éppenséggel Enver Hodzsa műveiben (hogy éppen kicsoda Marx és Engels halhatatlan életművének „*hű folytatója*”, az függ az időtől és függ a helyszíntől is). Más szóval az alapító atyák halála nem *úrt* hagyott maga után, hanem *üres helyet*, és ezt a helyet azoknak kell elfoglalniuk, akiket a tan legitím örököseként és értelmezőjeként nevez meg a mindenkori hagiográfia. Ezzel pedig Marx és Engels halála nem megszakítás, hanem folytatás, az ortodoxia talpköve. Ennek a hagiográfiának a legtömörebb változata az a dombormű, amelyen az alapító atyák egymásra helyezett arcélei láthatók, előbb Marx, azután Engels, végül az utolsó örökös profiljával...

De vajon a különféle Marx- és Engels-hagiográfiák, amelyeknek már valóságos karikatúrája a politikai propaganda, nem azt fejezik-e ki a maguk módján, hogy a halál csak hiányával van jelen a marxizmusban? Csakugyan, Marx és Engels műveiben nemigen történik említés a halálról, hacsaknem valami prométheuszi erőfeszítésről,

az egyén halálának a *Gattungswesen* kiteljesedésével vagy a történelem feltartóztatlan fejlődésével való meghaladásáról van szó. Vajon beágyazhatjuk-e egyáltalán egy ilyen ideológiába és filozófiába azt a halállal kapcsolatos két különböző magatartásformát, amelyet a családi kriptában való eltemetés, illetve a hamvaknak a tengerbe szó-rása fejezett ki?

De térjünk vissza a két halálesethez. Vajon milyen fénybe állítja őket a mentalitástörténet, illetve a halállal kapcsolatos kollektív magatartásformák kutatása? A két haláleset párhuzamba állítása a közös jegyek miatt éppen olyan tanulságos, mint a különbségek miatt. Marx halála nemigen tér el a XIX. század második felének bevett paradigmáitól. Akárcsak a jómódú társadalmi rétegekben, de még a kispolgárság körében is, szintén rendkívül „medikalizált” halállal van dolgunk. A környezet, nevezetesen a család igen korán, már az első komolyabb tünetek után biztosítja az orvosi felügyeletet. (Ebben a perspektívában Engels kirohanása „az orvosok makacs erőfeszítései” ellen inkább kivételnek számít.) A beteget gondosan ápolják, és a beteg otthon hal meg, nem pedig kórházban, amely a szegényeknek van fenntartva. A haldoklás mentes minden ceremóniától, a halál magánügy, színhelye a hálószoba, ahová csak a legközelebbi hozzátartozóknak van bejárásuk. A temetés forgatókönyvét az a tény határozza meg, hogy Jenny Marxtól családi kriptában helyezik örök nyugalomra (jóllehet Marxéknak sohasem jutott eszükbe, hogy a családot ért halálesetek után, így Edgar fiuk 1855-ben bekövetkezett halálakor családi kriptát vásároljanak, nyilván azért nem, mert nem engedhették meg maguknak). A temetés világi, de ez Angliában már nem megy ritkaságszámba az idők. Elhangzik néhány sírbeszéd, méltatják az elhunyt érdemeit, kiemelik rendkívüli egyéniségét. A családi kriptá a hozzátartozók kegyeletérzésének tárgya. Gondozni a család meg a barátok gondozzák, már amikor eszükbe jut, virágot ültetnek a sírra, ahová ki-kijárnak, főleg az évfordulók alkalmával. Az a tény, hogy a hűséges házvezetőnőt, Héléne Demutht is ide temetik, csak még jobban kiemeli a sírhely meghitt, „családi” jellegét (már csak azért is, mert senki sem tud a Frederick Demuth körüli bonyodalmakról). Ezekre a szertartásokra és magatartásformákra épülnek rá a közéleti férfival, a marxizmus megalapítójával kapcsolatos jelképek és magatartásformák, amelyeknek következményeként később áthelyezik és emlékművel jelölik meg a sírhelyet.

Engels halála és a Marxé között a gyászszertartásban rejlik a legnagyobb különbség (a részleteket most hagyjuk, és hagyjuk a végrendelet kérdését is – míg Engels több végrendeletet is készít, Marx egyet sem). És ez a különbség sokatmondó. Engels valószínűleg forgatókönyvet dolgoz ki arra vonatkozóan, hogy mi is történjék halála után a porhüvelyével, és ebben a forgatókönyvben a különködő hóbortosság éppen úgy jelen van, mint a test megsemmisítésének makacs vágya. Arra, hogy ez a forgatókönyv milyen távol áll az általánosan elfogadott paradigmától, nem is érdemes szót vesztegetni. A távolságot már a hamvasztás is kifejezi. Abban az időben a hamvasztásos temetés még újdonság, még meglehetősen marginális. A hamvasztást csupán 1884-ben legalizálták Angliában, és az első hamvasztásra csak egy évvel később kerül sor Wokingban. Az 1888-as évben mindössze száz hamvasztás történt, de a hamvasztások száma gyorsan nő, és 1900-ra már eléri az ezernyolcszázat. Hosszadalmas volna itt megvizsgálni, milyen érvek hangzottak el a hamvasztás mellett, és hogy milyen szemléletváltozásról árulkodik e temetkezési forma gyors terjedése. Mindössze annyit kívánunk megjegyezni, hogy a hamvasztás első hívei a „felvilágosult” elit soraiból kerülnek ki,

és választásukat valamiféle szcientista moralizálással indokolják (higiénia, városfejlesztés, temetői zsúfoltság stb.). Engels halálakor az a szokás, hogy a hamvakat tartalmazó urnát kolumbáriumban őrzik (az a másik szokás, hogy a hamvakat a krematórium mellett létesített „emlékparkban” szórják szét, csak később honosodott meg). Azzal a kívánságával tehát, hogy dobják a tengerbe hamvait, Engels csak még szélsőségesebben tesz magáévá egy amúgy is elitista és marginális magatartásformát. Hogy elhatározásának mi volt a lélektani indítéka, azzal nem foglalkozunk, Engels különben se fűzött végakarathoz semmiféle magyarázatot. Csak arra szeretnénk rámutatni, hogy ez a forgatókönyv szemlátomást nem botránkoztatta meg rendkívüliségével az elhunyt barátait és harcostársait. Ilyen reakcióról legalábbis nem tudunk, és tény, hogy aggályosan tiszteletben tartották Engels óhaját. Es arra is rá szeretnénk mutatni, hogy Engels nem érezte szükségét, hogy bármiféle ideológiai vagy filozófiai igazolással támassza alá ezt a forgatókönyvet, meg se fordult a fejében, hogy döntését össze kellene hangolnia a marxizmussal. Csak *életének* adott politikai értelmet, de nem *halálának*. Hetvenedik születésnapja alkalmával ezt írja a Francia Munkáspárt Nemzeti Tanácsához intézett, 1890. december 2-án kelt levelében: „*Legyenek bizonyosak abban, hogy életem hátralevő részét és maradék erőmet a proletariátus ügyéért vívott harcra fordítom. Adassék meg nekem, hogy abban a percben haljak meg, amikor alkalmatlanná válok a küzdelemre.*” Halálát magánügynek tekinti, szabadon rendelkezik felőle, élve azzal a szabadsággal, amelyet a XIX. század végének angol társadalmá engedélyez az egyén számára, és maga határozza meg, milyen legyen a végtisztessége.

Megnézhetnénk még, volt-e valami hatása a marxizmusnak a halállal kapcsolatos magatartásformákra, de ennek nincsen sok értelme. Miután uralkodó ideológia lett a totalitárius társadalmakban, aligha lehetett idegen tőle, hogy minden emberi magatartásformát átalakítson, és így a halállal kapcsolatosakat is. Tortént is nem egy kísérlet új típusú gyászszertartások és új halotti jelképrendszer kidolgozására a kommunista társadalmak történetében. Elemzésük nyilván izgalmas fejezete lenne az ideológiák és a kollektív mentalitások közti viszony történetének. És abban a fejezetben szóba kerülhetnének a Vörös téren vagy a Tien An Men téren rendezett gigantikus temetések, a mauzóleumokban közszemlére bocsátott, bebalzsamozott holttestekkel. De mindez messzire vezetne bennünket, az időben is, meg a térben is, a londoni Highgate temető egyik sírjától meg egy pontosan meg nem határozott helytől, amely a nyílt tengeren lehetett valahol, úgy két angol mérföldnyire az eastbourne-i partoktól.

Jegyzet

A tanulmány (eredeti címe: MARX ET ENGELS SONT MORTS...) a szerző LES IMAGINAIRES SOCIAUX (Párizs, Payot, 1984. 151–163. o.) című kötetében jelent meg. Az írást a lényegét nem érintő, jelentéktelen rövidítéssel közöljük.

Az idézett Marx- és Engels-levelek fordításánál figyelembe vettük, de nem mindig követtük a KARL MARX ÉS FRIEDRICH ENGELS MŰVEI (MEM) szövegkiadását.